

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 8, Jan.- June. 2023

پارکھ

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2023ء، مسلسل شمارہ 15

☆ زبیدہ اقبال، ڈاکٹر زیب النساء

SHADE OF SIACHEN

سیاچن دی چھانویں

Abstract

Saleem Kahn Gimmi is a renowned Punjabi fiction writer and researcher. He has written novels, short stories, evolution of Punjabi Language and Travelogues. It is above board that he is a pioneer in Punjabi Travelogue. His first Travelogue "Des Parades" was published in 1978 which fulfills all the parameters and standards of modern travelogue. His second travelogue "Siachin Di Chanven" published posthumously in 2020. This is a story of eight months which author spent in northern areas. The author has narrated the history, culture, Language, social, economical, political and religious conditions of these areas. Moreover, the narrative style of author is spontaneous, alive, free from artificiality and impressive. Pictorial images are derived from real life situation which adds to charm in writing. In this research article an attempt has

☆ ایم نمل اردو لیسرچ سکا لرامہ اقبال اوپن یونیورسٹی، اسلام آباد
☆ لیکچرار پنجابی، شعبہ پاکستانی زبانیں، علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی، اسلام آباد

been made to critically analyze this travelogue with suitable instances from the text.

Keywords: Travelogue, History, Critical, Analysis, Culture

راوی دے کنڈے وسدا صوبہ پنجاب ضلع نارووال دا شہر شکر گڑھ اک پاسے بھارتی بارڈر وچ گھریا اے، تے دو جے پاسے مرکز توں دور ہون پاروں کسے حد تیکر پسماندہ وی انے اوتھے کوئی صنعت، کارخانہ یا فیکٹری نہیں پر تعلیم ہی کاروبارے روزگار وی۔ ایسے کارن شکر گڑھ واسیاں نے حیاتی دے ہر میدان وچ اپنا لوہا منوایا۔ پنجابی ادب ریڈیو تے صحافت دے اچے تے سچے سیوک سلیم خان گمی انکھی دھرتی دے واسی سن ونڈ ویلے چودہ ورہیاں دی عمر وچ پٹھان کوٹ توں شکر گڑھ دے پنڈ بارہ منگا آن وسے۔ عملی حیاتی دا ڈھ بطور استاد کیتا فیئر ریڈیو پاکستان تے ملازمت کر لئی ایس دوران علمی ادبی کم کار چلدے رہے۔ پنجابی ادب دی سیوا اوہناں حیاتی دے آخری لمحے تیکر کیتی۔

اوہناں دی شخصیت دیاں کئی پرتاں نیں اوہ اک ویلے اردو تے پنجابی وچ لکھدے رہے۔ پنجابی نثر دے شہسوار نے افسانے، ناول، سفر نامے، سیرت نگاری، بالاں لئی کہانیاں توں اڈکھوج وی کیتی۔ ”سیاچن دی چھانویں“ سفر نامہ اوہناں دے ایس فانی دنیا توں چلانا کرن توں دس ورہیاں بعد چھاپے چڑھیا۔ افسانہ چھاپن دا آہر اوہناں دی دھی رانی شگفتہ گی ہوراں کیتا۔ سفر نامے بارے مرزا حامد بیگ لکھدے نیں:

”سفر نامہ ہر ادب کی ایک مستقل بیانیہ صنف ہے جس میں خارجی مشاہدے کو تخیل پر فوقیت حاصل ہے۔ البتہ سفر سے متعلق ہونے کے باعث سفر نامے میں تخیل کا عنصر نمایاں تر ہے۔ سفر نامے کی دو قسمیں ہوں گی یعنی (1) ادبی سفر نامہ (2) محض سفری احوال، اس دوسری قسم میں مزید تین اقسام کے سفر نامہ لکھائی دیتے ہیں۔ (1) محض معلومات فراہم کرنے والے غیر تخیلی انداز کے سفر نامے (2) نجی یادداشتوں کے مماثل سفر نامے جو آپ بیتی کا خام مواد بن سکتے ہیں۔ (3) اخبارات اور ڈرائنگ روم

رسالوں کا پیٹ بھرنے والے چلتر قسم کے سفر نامے۔“ (1)

مرزا حامد بیگ نے سفر نامے نوں بیانہ تے حقیقت پسندانہ قرار دتا تخیروں لازم سمجھیا نال ای سفر نامے دیاں قسماں وی نکھیڑ دتیاں نیں۔ بیانہ صنف نوں ادب نال ہم آہنگ کرن واسطے لکھت ڈھنگ جاوددی سوٹی داکم کردا اہمیدے پاروں سفر نامہ اہم ادبی تخلیق داروپ وٹ لیندا اے جدوں محض سفری حال ادب توں خارج نہ وی کیتا جائے تے فیروں غیر تخلیقی نثر دے زمرے وچ شمار کیتا جاندا اے۔ تیر تے تجسس سفر نامے دے بنیادی عنصر متھے جاوندے نیں نال ای ہلکا پھلکا مزاح وی ایہدا اہم جزا اے۔ سیاحت تے سفر نوں انعام دادرچہ دان کر کے مرزا حامد بیگ ہوراں دا سفر نامے دی لکھت بارے معذرت خوانہ انداز سفر نامے لئی انتہائی غیر مناسب اے کیوں جے سیاح اپنی من مرضی نال سفر تے لکھت نوں منتخب کردا اے پر شگفتہ بیانی توں مراد تیسرے درجے دا مزاح یا جگت باز نیں۔ منظر نگاری تے فطرت نگاری سفر نامے دا حسن چکا وندی اے۔ فطری منظر اں دی تصویر کشی قدرتی رنگاں دی آمیزش نال قاری دے دل دماغ نوں متاثر تے متحرک کرن دا کارن اے۔ فطری منظر کش کرن وچ تخیل دی کارگزاری دی تھاں قدرت دے حسین رنگاں توں لابلہ چک کے اکھراں دی جاودگری وچ ڈھال کے سفر نامہ قاری دی جمالیاتی حس نوں تسکین بخشن دا کارن ہوندا اے۔ سید عبداللہ کامیاب سفر نامے لئی امیجری نوں امتاں دا ضروری سمجھدے نیں:

”ایک کامیاب سفر نامہ وہ ہوتا ہے جو صرف ساکت و جامد فطرت کا عکاس نہ ہو بلکہ لمحہ رواں میں آنکھ، کان، زبان اور احساس سے نکلنے والی ہر شے نظر میں سما جانے والی ہو۔ تماشا، نعمہ، ونگہت کا ہر صورت و رنگ لفظوں کی امیجری میں جمع ہو کر بیان کو موقع بہاراں بنا دے اور قاری ان تمثالوں کے

اندر جذب ہو کر خود کو اس مرکب آئینہ گری کا حصہ بنا لے۔“ (2)

امیجری یعنی تصویری جو کہ منکھ دیاں پنجاں حساں نوں طمانیت بخش کے روح نوں پرسکون کر دیندی اے سفر نامے لئی لازم اے۔ بھاویں سکون لہاتی اے ازلی نہیں پر چند گھڑیاں واسطے قاری آل دوالے توں بے نیاز ہو کے سفر نامہ نگار دا ہم سفر ہو جاندا اے۔ تعجب دی گل اے کہ سفر نامہ نگار حقیقت نوں اکھراں وچ الیس طرح پروندا اے کہ قاری تخیل وچ گواچ کے انجان راہواں توں واقف ہو جاندا اے۔ نہ صرف انجان راہواں سگوں اک ان ڈھٹی

تہذیب، ثقافت، سماج، مذہب تے زبان توں متعارف ہو جاندا اے سفرنامہ نگار دو تہذیبیاں دے وچکارا رابطے دا کم کردا اے۔ سحر انصاری اس بارے لکھدے نیں:

”سفرنامہ محض سیاح کے ذوق سفر کو ہی آسودہ نہیں کرتا بلکہ یہ رنگ، نسل، زبان، عقیدے کے اختلاف کے باوجود ایک ملک کو دوسرے ملک سے اور ایک انسان کو دوسرے انسان سے متعارف کرانے اور ان کے درمیان پل تعمیر کرنے کا وسیلہ بھی ہے اور اس سے کسی ملک کی جغرافیائی، تاریخی، تہذیبی اور تمدنی معلومات بھی حاصل ہو سکتی ہیں۔“ (3)

کسے خطے یا دیس دے جغرافیے، تاریخ تے تہذیب تمدن بارے سفرنامہ نگار قاری نوں خاطر خواہ معلومات فراہم کردا اے۔ ایس پاروں سفرنامہ نگار نوں جغرافیے، تاریخ، سماجیات تے سیاسیات دا جانو ہونا وی ضروری اے تاں جے سیاحت کرن والے دیس دے حالات و واقعات تے رسم رواج نوں سیاق سباق نال لکھتی ڈھنگ دتا کہ پڑھن والیاں دی ذہنی تشفی تسلی ہو جائے تے ابہام تے تشنگی باقی نہ رہوے۔ ظہیر احمد صدیقی ایران دے سفرنامے وچ لکھدے نیں:

”اچھا سفرنامہ وہ ہے جس میں داستان کی سی طرازی، ناول کی سی فسانہ سازی، ڈرامہ کی سی منظر کشی، کچھ آپ بیتی کا مزہ، کچھ جگ بیتی کا ساطف اور پھر سفر کرنے والا جز و تماشا ہو کر اپنے تاثرات کو اس طرح پیش کرے کہ اس کی تحریر پر لطف بھی ہو اور معلومات افزا بھی۔“ (4)

فرنامہ دے مزیدار تے معلومات افزا ہون لئی جزئیات نوں کل کر کے سفرنامے وچ سمونا کامیاب سفرنامے دی پچھان اے۔ گمی صاحب دے سفرنامے "سیاچن دی چھانویں" می ہوراں دادو جا پنجابی سفرنامہ اے، پہلاں 1978ء وچ "دیس پردیس" دے سرناویں پٹھ اوہناں دا اولین سفرنامہ چھاپے چڑھ چکا اے جیہڑا ریڈیو پاکستان ولوں لندن براڈ کاسٹنگ دی ٹریننگ دا احوال اے۔ "سیاچن دی چھانویں" بلتستان دے اوس سفر دی داستان اے جیہڑا ریڈیو پاکستان دی ملازمت دوران اوہناں کیتا۔ ریڈیو پاکستان نے اوہناں نوں سکرو اسٹیشن ڈائریکٹر دے طور تے شمالی علاقہ جات ول ٹورتا۔ او تھے رہن دے دوران اوہناں اپنی ڈائری دے ورقیاں اتے جیہڑیاں یادداشتاں قلم

بند کیتیاں اوہناں نوں سفر نامے داروپ دان کردتا۔ ایس علاقے وچ سہولتاں دی گھاٹ سی اوس اسٹیشن نوں کالا پانی آکھیا جاندا سی۔ جہالت تو ہم، پرستی تے ضد، ہٹ دھرمی دا چلن عام سی ریڈیو نوں مخصوص مذہبی فرقے دا پرچارک بناون دی کوشش کیتی جاندی سی۔ گمی ہوراں سفر نامے وچ ریڈیو پاکستان دی حالت سنوارن، پروگراماں نوں معیاری تے دلچسپ بناون دی جدوجہد توں اڈ لوکاں دی نفسیات، کلچر تے حالات تے وی گوڑھا چانن پایا۔ 240 صفحات دا سفر نامہ 2020ء وچ اکادمیات لاہور نے چھاپیا۔ اوہناں دی دھی شگفتہ گمی ہوراں ایس دا انتساب اپنی ماں یعنی ”مسز کنیر گمی“ دے ناں تے اپنے بھین بھراواں دے ناں کیتا اے۔ انتساب توں بعد اگلے ورقے اتے فہرست دتی گئی اے جہدے چالی (40) سرنوایں نیں۔ ڈاکٹر ناصر رانا نے سفر نامے دا مہاندرا اگھیر کے لہہ نوں اک تھر لرداناں دتا اے۔ کسے حد تک تحقیقی لیکھ گمی ہوراں دی لکھت نیں جہڑے پنجابی سفر نامے دے مڈھ پچھو کڑتے ریت نوں بیان کردے نیں۔ اگلے دو لیکھاں وچ ڈاکٹر ارشد اقبال ارشد تے نزہت عباس ہوراں اپنے وچار سانجھے کردیاں سفر نامے دیاں خوبیاں تے چانن پایا۔ شگفتہ گمی ہوراں دی ”شکر گزاری“ تے ”اک دھی رانی دی دھڑ دی گل“ توں بعد سفر دی روداد شروع ”کمانڈو“ دے سرنوایں پٹھ اے۔ بغیر کسے تمہید توں گمی صاحب اپنے سفر دے اغراض و مقاصد بارے لکھدے نیں:

”میں سکر دو 30 اکتوبر 1981ء نوں جمعہ دے دن اڑیا تے اوتھوں تبدیل

ہو کے پیر 28 جون 1982ء نوں واپس راولپنڈی آیا تے اوسے دن

شامیں لاہور پہنچیا۔ سکر دو توں میرا تبادلہ، میری خواہش مطابق فیر سنٹرل

پروڈکشن یونٹ لاہور ہو یا سی۔ انج میں بلتستان دوسو تالی دن یاں اٹھ مہینے

نو کری کیتی۔“ (5)

شگفتہ بیانی سفر نامے لئی ات ضروری متھی جاندی اے گمی ہوراں پہلے ورقے اتے ہی ایہدے توں لو بھ چکیا۔ گمی صاحب دا سکر دو تبادلہ ذاتی عناد دا نتیجہ سی جہنوں بغیر کسے ہیر پھیر تے رماں اوہناں لکھ چھڈیا۔ گمی صاحب نے سکر دو دے لو کائی دی ذہنیت بارے دسیا۔ عقل، فہم تے دلیل توں وانجے اوتھوں دے عوام نام نہاد مذہبی رہنماواں ہتھ کھ پتلی بنے سی جہد اصاف نتیجہ علاقے دی پسماندگی تے جہالت دی صورت برآمد ہو یا۔ سکر دو شہر دے حدود اربعے، جغرافیے تے منظر کشی بارے مصنف دا ڈھنگ نو یکلواتے من کچھواں اے۔ سفر نامے وچ کہانی دا تسلسل اے۔ واقعے

سنگلی دیاں کھریاں وانگوں اک دو بے نال جڑے نیں۔ گئی ہوراں اٹھ مہینے دے دوران پیش آون والے حالات واقعات تے اوکڑاں نوں اپنی ڈائری وچ محفوظ کر لیا جیہڑا سفر نامے دے روپ وچ چھاپے چڑھیا۔ بتادلے دا کچھو کڑ، سفر دی تیاری، سکرو ریڈیو اسٹیشن دی حالت زار، بد عنوانی، عوام دی سماجی معاشی، مذہبی تے ذہنی صورتحال، رسم رواج بیان کردا سفر نامہ ہڈ بیتی تے جگ بیتی دا سنگم اے۔ ریڈیو پاکستان سکرو نوں بہتری ول ٹورن لئی گئی صاحب دیاں کوششاں تے علمیت سلاہن جوگ اے۔ ریڈیو دے پروگرام دلچسپ بناون دے زمرے وچ اوہناں دا ڈھیر حصہ اے۔ مصنف نے مزدوراں، بالاراں، سوانیاں تے دو بے مکنتہ فکر لئی دلچسپ ریڈیو پروگراماں دا مڈھ بنیا۔ بلتستان دے موسم، تاریخ، جغرافیہ تے زبان بار بیا مع آگاہی دتی، کے ٹو دی ٹیسی بلتستان دیاں چھ وادیاں، دوسوانتی پنڈاں تے تن لکھ دی آبادی دس کے ہر وادی دے پنڈاں، گراواں دی تعداد تے حدود اربعہ بیان کیتا۔ بلتی دا تعلق کا کیشانی نسل نال دسیا عوامی خدو خال تے گھراں دے نقشے توں بعد ایس علاقے دی مٹی دیاں خوبیاں خامیاں اگھیر دیاں او تھے مٹی وچ نائٹروجن گھٹ اے جد کہ بلتی دریاواں دی ریت وچ سونا ملیا اے۔ بلورستان دا نقشہ بڑی مہارت نال الیکڈیاں اک محقق وانگ نتیجہ اخذ کردے نیں:

”بلور کسے زمانے وچ ضرور کوئی قبیلہ ہووے گا پراج کل ایس ناں دا کوئی

قبیلہ موجود نہیں۔ نہ ای ایس ذات گوت دا کوئی بندہ ملدا اے۔ رہی گل ایہ

کہ بلتستان بلورستان وچ سی یا نہیں؟“ (6)

اڈواڈ کھو جکارادی رائے محاکمہ کرن توں بعد گئی صاحب تے بلور قبیلہ بارے اپنی رائے پیش کیتی اے حتمی طور تے کجھ نہیں آکھیا جاسکدا پر ایہ پکی پیڈھی گل اے کہ بلتستان بلورستان وچ شامل سی۔ علاقے دیاں سوانیاں دی حالت زار دا نقشہ کچھ دیاں گئی صاحب ہوراں ایستھوں دے گھریلو کلچر تے وی نظر دوڑائی۔ بلتستان دیاں سوانیاں دی حالت قابل رحم اے۔ او تھے زنانیاں دی پڑھائی لکھاء دار وراج نہیں ضروری دینی تعلیم توں بعد کئی عمر وچ ہی ویاہ کردتا جاوندا اے۔ جے کسے گھر دیاں دھیاں بہناں علم دی دولت کھٹ لین تے اوہ گھرانہ چنگا نہیں سمجھیا جاوندا۔ سیاچن دے علاقیاں وچ اہل تشیع دی تعداد دا ہوا اے تے اوہناں مذہبی اجارہ داری بنائی ہوئی اے۔ گئی ہوراں دسیا کہ محرم دے پہلے بارہ دن تاں اوہناں واقع کر بلا تے اوہدے متعلقہ پروگرام شروع کردتے پر ایہدے رد عمل دے طور تے اوہناں

نوں دھمکیاں دتیاں جان لگیاں۔ اوہناں ریڈیو دیاں خوبیاں تے وی چائن پایا اے کہ ایہ کیویں اک بااثر سماجی ادارے دا کردار ادا کر سکد اے۔ ریڈیو پروگراماں دا معیار بہتر بناون لئی اڈواڈ تجویزاں تے مختلف طبقہ فکرمندے لوکاں نوں ریڈیو پروگرام کرن ول مائل کرن دا ہنرو وی سفر نامے دا حصہ اے۔ ”فقرے“ دے سرناویں نال دوسرا آخری باب سفر نامے یا اٹھ مہینیاں دے قیام دا نچوڑاے جہدے وچ سفر دا خلاصہ تجزیہ، نتیجہ تے اخیر وچ سفارشاں پیش کیتیاں نیں۔ سفر نامے دے اخیر تے تلمتستانی شاعر فردا حسین شمیم نے جو نظم گئی ہو راں لئی اک الودائی دعوت وچ سنائی اوہ لکھدے نیں:

وہ سوز و ساز کا سنگم وہ شعلہ و شبنم
 سلیم خان میں سب کچھ ہے، اعتبار ہے کم
 مذاق چھوڑ کے گریچ کہوں تو گئی خان
 ہے حوصلے کی علامت، ثبات کی پہچان
 دلی دعاؤں سے ہم ہم ان کو کرتے ہیں رخصت
 عطا کرے انہیں اللہ عزت و راحت (7)

سیاچن دی چھانویں وچ حیاتی دے تن سوتر تالی دناں دا حال سناؤندے سلیم خان گئی ہو راں کدھرے وی جنسیت کولوں کم نہیں لیا۔ ابہام دی تھاں عام روزمرہ دی سادہ زبان وچ جو مشاہدہ کیتا، بیان کردتا۔ اوہ پنجابی زبان دے کھوجکار وی نیں ایس کر کے اک محقق وانگ حقیقت نوں سامنے لیا وں لئی پس منظر پیش کر کے، مواد اکٹھا کرن توں بعد غیر جانبداری نال تجزیہ کر کے نتائج بیان کردے نیں ایس سفر نامے نوں پڑھدے کئی وار تحقیقی مرحلیاں دا بھلیکھا پیندا اے ناصر رانا ہو راں موجب پنجابی دا پہلا تھر ل سفر نامہ اے:

”بھانویں اوہناں دا اردو ناول، 'کمانڈو کہانی' ہے ای کمانڈو کہانی پر اتے
 دتیاں مثالاں دے پس منظر وچ جھتے سلیم خان گئی دے دوویں پنجابی
 ناولٹ 'سانجھ' تے 'رت تے ریتا' تھر لرا کھواؤندے نیں او تھے ایہہ
 سفر نامہ وی پنجابی دا پہلا تھر ل سفر نامہ اے۔“ (8)

جگ بیتی تے ہڈ ورتی آپو وچ لازم ملزوم نیں سلیم خان گئی سفر نامے وچ ہڈ ورتی نوں جگ بیتی توں ودھ

اہمیت دتی سفر نامے وچ جگ بیتی دا تذکرہ وی گھٹ نہیں۔ ڈاکٹر ارشد اقبال ارشد سفر نامے بارے اپنے خیالاں نوں ظاہر کردے لکھدے نیں:

”ایہہ سفر نامہ اک وڈے لکھاری دی حیاتی خیالاں تے نظریات بارے وی بھرویوں جان کاری دیندا تے بلتستان واسیاں دی مذہبی، سیاسی، سماجی تے اخلاقی تصویر وی پیش کردا اے۔ انج ایہہ سفر نامہ پنجابی سفر ساہت وچ خاص اٹیچ دا حامل ہے۔“ (9)

سلیم خان گمی دا ایہہ سفر نامہ عہد حاضر دے جدید تقاضیاں نوں پورا کردا اے۔ اوہناں دا خاص انداز تے لکھتی اے، اوہناں شمالی علاقیاں بارے مکمل جانکاری دتی، اسلوب محققانہ اے جیہڑا داخلیت دی تھاں خارجیت دا پیامبر اے۔ بھانویں ایہ ہڈ بیتی اے پر ایہدے باوجود اوہناں موضوعیت تے جذباتیت کولوں کم نہیں لیا۔ موقع محل موجب پنجابی اکھاناں تے محاوریاں دا ورتارا لکھت نوں جاندار بناؤندا اے۔ آکھیا جاسکدا اے کہ پنجابی دے جدید سفر نامیاں وچ موضوعاتی واسلو بیاتی سطح اتے ایہ اک انملا اضافہ اے۔

حوالے

- 1- مرزا حامد بیگ، اردو سفر نامے کی مختصر تاریخ، لاہور: اورینٹ پبلسرز، 2014ء، ص: 10، 11
- 2- عبداللہ، سید، پیش لفظ سرزمین حافظ و خیام، لاہور: مقبول بیگ، غالب پبلسرز، 1979ء، ص: 8
- 3- سحر انصاری، دھوپ کنارہ، کراچی: بیلا پبلی کیشنز، 1981ء، ص: 4
- 4- صدیقی ظہیر احمد، دیکھ لیا ایران، لاہور: الحروف، 1982ء، ص: 22
- 5- اوہی، ص: 79، 78
- 6- وہی، ص: 100
- 7- اوہی، ص: 240
- 8- ناصر رانا، ڈاکٹر، سیاچن دی چھانویں: اک تھرلر (دیباچہ) مشمولہ، اوہی ص: 15
- 9- ارشد اقبال ارشد، ڈاکٹر، سیاچن دی چھانویں (دیباچہ) مشمولہ، اوہی ص: 41